

УДК 37.01.881
А. В. Нікітіна
Старобільськ
a.v.nikitina@mail.ru

ДИСКУРСНА ОСОБИСТІТЬ ЯК ЛІНГВОДИДАКТИЧНЕ ПОНЯТТЯ

У статті з погляду лінгводидактики теоретично обґрунтовано поняття «дискурсна особистість» у контексті таких суміжних понять, як мовна, мовленнєва, риторична особистість, що відображають певні аспекти ширшого загальнонаукового поняття – «особистість». Автор статті пропонує визначення поняття «дискурсна особистість», виділяє своєрідні ознаки в структурі дискурсної особистості, зіставляє з відповідними ознаками суміжних понять, визначає вчителя й учня, викладача й студента дискурсними особистостями, яким відведено регламентовані ролі в педагогічному дискурсі.

Ключові слова: лінгводидактика, дискурсна, мовна, мовленнєва, комунікативна, риторична особистість, педагогічний дискурс.

Поняття «особистість», традиційно досліджуване низкою гуманітарних наук, є одним із ключових у загальному контексті сучасних лінгводидактичних понять. У відборі методів, прийомів, технологій навчання української мови словесник спирається на знання особистостей тих, кого навчає, ураховує власні особистісні якості й таким чином реалізує організацію педагогічного дискурсу.

Мовний, мовленнєвий, комунікативний, риторичний, дискурсний аспекти особистості педагогічного дискурсу є предметом вивчення різних наук. Так, загальні питання дослідження особистості в комунікативних ситуаціях вивчали Б. Ананьєв, О. Бодальов, Ф. Гоноболін, А. Зеленько, Д. Зіглер, В. Кашкін,

О.М. Леонтьєв, А. Маслоу, С. Рубінштейн та ін.; визначали поняття «мовна особистість» такі вчені, як Ф. Бацевич, Ю. Караулов, Л. Паламар, С. Плотникова, Л. Струганець, І. Сусов, С. Сухих та ін.; особистісний чинник педагогічного дискурсу проаналізовано Н. Волковою, Н. Іпполітовою, І. Колесниковою, З. Смєлковою та ін.; моделі комунікативної особистості розробляли І. Горєлов, В. Кашкін, Г. Почепцов та ін.; комунікативні якості мовлення особистості досліджували Л. Мацько, М. Пентиліук, О. Семенов, Т. Симоненко та ін.; когнітивний аспект мовної особистості висвітлили І. Зимня, В. Карасик, О. Кубрякова, О. Сєліванова, Й. Стернін та ін. Учені зосереджують увагу на загальних і конкретних питаннях структури, розвитку, формування, виховання особистості в комунікативному середовищі. Нас цікавить поняття «особистість» з погляду лінгводидактики, яка синтезує дослідження в галузі психології, риторики, психолінгвістики, соціолінгвістики, дидактики та інших наук.

Мета статті – теоретично обґрунтувати поняття «дискурсна особистість» в контексті суміжних понять, виконуючи такі завдання: виділення своєрідних ознак у структурі дискурсної особистості з погляду лінгводидактики, зіставлення відповідних ознак мовної, мовленнєвої, риторичної особистостей учасників педагогічного дискурсу.

Аналізовані поняття беруть початок від поняття «особистість». Це конкретна цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вужчому філософському розуміння – індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства [2, 243]. Психологи визначають особистість як людину з розвиненими функційними новоутвореннями, яка має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності й поведінці [4, 97].

Поняття дискурсної особистості, так само й мовної, мовленнєвої, комунікативної, риторичної особистості додають до поняття «особистість» додаткові смисли та відтінки й відображають певні його аспекти. Ці поняття

ввійшли в науковий обіг сучасної лінгвістики й лінгводидактики у зв'язку з розробкою антропоцентричного підходу до вивчення комунікативної діяльності, що полягає в орієнтуванні не стільки на систему й структуру мови, а здебільшого на користувача мовної системи, комунікативних і соціальних систем – тобто мовця-адресанта й мовця-адресата.

Пропонована сучасною лінгводидактикою особистісно орієнтована педагогічна комунікація, що передбачає суб'єкт-суб'єктні відношення, означає єдність зовнішніх і внутрішніх, притаманних кожній особистості, дискурсних цінностей, або ціннісно-сміслових структур особистості. Відзначаємо, що особистість педагогічного дискурсу своєю діяльністю презентує власні ціннісно-сміслові структури, які мають збігатися з дискурсними цінностями: для педагогічного (зокрема й лінгводидактичного) дискурсу – це знання мови як основи мислення й думки, шанобливе ставлення до слова, до культури мови, мови як джерела освіченості тощо.

Аналіз наукових джерел довів, що найбільш дослідженим є поняття «мовна особистість», оскільки воно протягом тривалого часу привертає увагу вчених і окреслене в наукових студіях, зокрема дидактичних (І. Підласий, О. Савченко, О. Сухомлинська, А. Хуторської та ін.), лінгвістичних (Ф. Бацевич, В. Виноградов, І. Вихованець, Ю. Караулов, Л. Мацько, В. Русанівський, Л. Струганець, та ін.), психологічних і психолінгвістичних (Б. Баєв, Л. Виготський, П. Гальперін, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонтєв, О. Лурія, І. Синиця та ін.) і лінгводидактичних (О. Біляєв, А. Богущ, Л. Варзацька, М. Вашуленко, Н. Голуб, Т. Донченко, Т. Ладиженська, Л. Мамчур, В. Мельничайко, Г. Михайловська, Л. Паламар, М. Пентилюк, О. Семенов, Т. Симоненко, І. Хом'як, Г. Шелехова та ін.).

Мовна особистість, за широко обговорюваним і детально проаналізованим науковцями визначенням Ю. Караулова, – це сукупність здібностей і характеристик людини, які зумовлюють створення та сприймання нею повідомлень (текстів), що різняться ступенем структурно-мовної складності, глибиною й точністю відображення дійсності та певною

цілеспрямованістю [6]. Здібності особистості лежать в основі формування умінь і навичок мовних (знання, визначення й характеристика одиниць мови), мовленнєвих (опанування мовленнєвознавчих понять, оволодіння мовними одиницями в мовленнєвій практиці), комунікативних (опанування способів і засобів досягнення комунікативних інтенцій), риторичних (опанування способів і засобів переконливого, впливового мовлення), дискурсних (опанування стратегій і тактик інтерактивного спілкування, створення повідомлень). Саме мовні здібності й задатки, на які має спиратися викладач і учитель-словесник, є ґрунтом методики розвитку мовлення й формування мовної, мовленнєвої, комунікативної, риторичної та дискурсної особистості учня або студента.

З погляду лінгводидактики, мовна особистість – це мовець, який забезпечує розширення функцій мови, творення українськомовного середовища в усіх сферах життя [12, 159]. Ґрунтовне й цікаве для лінгводидактики визначення мовної особистості представляє О. Селіванова: мовна особистість – «іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу» [10, 370]. Це визначення доповнює, розширює сферу використання терміна, містить психолінгвістичні, комунікативні й дискурсні риси особистості, що цілком виправдано, і констатує наявність широкого й більш вузького тлумачення мовної особистості.

Слушною є думка вчених про те, що в одній людині може бути стільки мовних особистостей, скільки мов вона знає [8], адже в межах створеного нею мовного простору вона виявляє різний рівень володіння лексикою й граматикою (різним ступенем структурно-мовної складності), сформованості мовної картини світу тією чи тією мовою (глибиною й точністю відображення дійсності), мотиваційно-цільовими настановами (певною цілеспрямованістю). Основна ж ознака мовної особистості – це знання й засвоєння нею певної мови як системи, опанування мовних одиниць, норм мови на різних її рівнях, функційних особливостей мовних одиниць.

Вчителів-словесників необхідно враховувати існування первинної і вторинної мовної особистості – носія рідної й нерідних мов, формувати національно-мовну особистість, яка володіє національно маркованими мовними одиницями, прецедентними феноменами як презентантами особистості в різних ситуаціях спілкування, у різних дискурсах, сформованими ціннісними ознаками цих дискурсів. Звертати увагу на прищеплення учням такої ознаки мовної особистості, як мовна стійкість, тобто намір, поведінку особистості, спрямовану на користування певною мовою незалежно від того, якою мовою користується співрозмовник. С. Єрмоленко з мовною стійкістю пов'язує українознавчий світогляд особистості: «Наявність такого світогляду в особистості пов'язана з її мовною стійкістю, і навпаки – мовна стійкість засвідчує наявність українознавчого світогляду в кожного громадянина держави» [3, 424].

Закономірно, що дійсно з погляду свідомості людини поняття мовної особистості є найбільш фундаментальним і глибинним [8]. Саме воно є основою для визначення комунікативної, риторичної й дискурсивної особистості.

Так, мовленнєва особистість, на нашу думку, відображає функційний аспект структури носія мови (мовної особистості), виявляється у реалізуванні відповідних здібностей, означених для мовної особистості. Мовленнєва особистість учасника (суб'єкта) педагогічного дискурсу виявляє себе передусім у вміннях продукувати й репродукувати вербальні повідомлення, обирає й реалізує ту чи ту стратегію й тактику спілкування; у ній найбільш виразно виявлені соціокультурні чинники. Формуванню мовленнєвої особистості підпорядкована насамперед робота з розвитку зв'язного мовлення, передбачена мовленнєвою змістовою лінією шкільної програми.

Комунікативна особистість – це своєрідна реалізація мовної і мовленнєвої особистостей в комунікації (адресант, адресат). Комунікативну особистість визначають як «сукупність різнорівневих характеристик комунікативної поведінки окремого комуніканта або типу комунікантів» [7, 175]; або сукупність індивідуальних комунікативних стратегій і тактик, когнітивних, семіотичних,

мотиваційних переваг, що сформувалися в процесах комунікації як комунікативна компетенція індивіда (комунікативний паспорт, за Й. Стерніним, візитна картка, за І. Гореловим). Комунікативна особистість, яка бере участь у конкретному комунікативному акті, завжди неповторна та індивідуальна, вона є найголовнішим складником особистості взагалі, адже в комунікації 80 % усього людського існування (аудіювання – 45 %, говоріння – 30 %, читання – 16 %, письмо – 9 %) [7, 192]. Комунікативна особистість може бути реалізована лише через взаємодію з іншими людьми безпосередньо чи на відстані, за допомогою технічних засобів, використовуючи візуальний, тактильний, аудіальний канали комунікації, у ній важливий біологічний чинник, це особистість – жива істота.

Існує думка про те, мовна й комунікативна особистості в одній людині можуть не збігатися, наприклад, людина, яка не знає мови свого співрозмовника, не може виявити себе як мовна особистість у просторі цієї мови й вимушена користуватися послугами перекладача, мовна особистість якого умовно заміняє відсутню в того, хто не знає мови, мовну особистість. Ця теза надзвичайно актуальна для сучасного вчителя української мови, викладача-філолога вищої школи, яким усупереч сучасному реальному стану розвитку української мови в Українській державі необхідно формувати не лише комунікативну особистість, а українську національно-мовну особистість, громадянина нашої держави.

Риторична особистість містить у своїй основі ознаки мовної, мовленнєвої, комунікативної особистості. Риторична особистість (мовно-риторична) – це особистість, яка виявляє високий культурно-комунікативний рівень соціалізації, це впливова особистість [1]. Риторичний аспект особистості дійсно містить таку важливу визначальну ознаку, як впливовість. Риторична особистість – комунікативно вправна, переконлива у своїх мовленнєвих вчинках, цікава для аудиторії.

Схиляємося до того, що вищим етапом розвитку особистості мовця є дискурсна особистість (у науковій літературі зустрічаємо «дискурсивна особистість»), однак прикметник «дискурсивний» уживаємо в значенні належний

до дискурсу, а прикметник «дискурсивний» – у значенні належний до сфери понятійного міркування). Дискурсна особистість містить елементи мовної, мовленнєвої, комунікативної, риторичної особистості, які виявляються в певних дискурсах, через усвідомлення їх цінностей, опанування стратегій, тактик, типових мовленнєвих жанрів, невербальних засобів. Нам імponує думка про те, що мова в дискурсі діє як когнітивна система, у якій людина бере участь як мовна особистість, що трансформується в дискурсну особистість; дискурсна особистість інтерактивна, володіє сукупністю індивідуальних комунікативних стратегій і тактик спілкування [11].

Саме в становленні дискурсної особистості, на думку вчених, людина найбільш вільна, однак тільки в межах здібностей до породження нею смислів [8]. Дискурсна особистість повинна може бути реалізована за умови розуміння її іншими людьми, вона повинна створювати дискурс, який би цікавив інших, залучав до спілкування, робив їх комунікантами, певні ознаки яких прогнозують спосіб організації дискурсу [5, 299]. За цими ознаками й поділяють комунікантів на мовців і адресатів (адресантів і адресатів). Слушною вважаємо думку про те, що не мова, а дискурсна особистість породжує дискурс за допомогою мови чи іншої семіотичної системи для вираження певних смислів, саме така особистість відповідальна за зміст повідомлень [8]. У цьому й полягає основна ознака дискурсної особистості - тобто особистості, яка володіє знаннями, уміннями й навичками ефективної поведінки в різних дискурсах, з різними людьми, реалізуючи власні інтенції спілкування через взаємодію з об'єктами (текст, час, простір) й суб'єктами (адресати й адресанти) дискурсу. Учитель і учень, викладач і студент – це дискурсні особистості, яким відведено регламентовані ролі з певними функціями, стратегіями, тактиками, прецедентними феноменами, типовими фреймами й жанрами тощо. У статусно визначених ролях дискурсна особистість як цілісне системне утворення виявляє себе передусім за допомогою засобів мовлення, зовнішнього вигляду, умінь професійно користуватися жестами, мімікою, розподіляти час, використовувати простір задля реалізації своїх інтенцій. У процесі педагогічного дискурсу

відбувається розвиток особистості – це, на думку психологів, «розвиток психічних процесів пізнання, емоцій і почуттів, волі, потреб, інтересів, ідеалів і переконань, свідомості та самосвідомості, здібностей, темпераменту та характеру, умінь, навичок і звичок» [4, 127 – 128]. Сучасні лінгводидакти зазначають: «Діяльність учителя й учнів у методиці розглядається як взаємодія, співпраця із збереженням провідної ролі вчителя в навчально-виховному процесі. Так спільна діяльність учителя й учнів спрямована на формування особистості з високим рівнем інтелектуального розвитку, творчих здібностей і морально-етичних якостей» [9, 27].

Як бачимо, у визначеннях особистості (і конкретизованих різновидах цього поняття – мовна особистість, мовленнєва особистість, комунікативна особистість, риторична особистість, дискурсна особистість) наголошено на складеній структурі відповідних понять, їх рівності. Тому важливим для вчителя-словесника є врахування рівнів у структурі дискурсної особистості (за Ю. Карауловим, нульовий – вербально-семантичний (лексикон індивіда, що містить лексеми й граматичні форми слів); перший – лінгво-когнітивний (особистісна картина світу, система цінностей, пізнавальний, соціальний досвід); другий – прагматичний, мотиваційний, або рівень діяльнісно-комунікативних потреб, (відображає прагматику особистості, тобто систему цілей, мотивів, настанов, інтенцій, пов'язаних з правилами й тактикою комунікації) [6] та інтерпретованих іншими дослідниками, зокрема у вигляді параметрів (ознак, категорій) комунікативної особистості, як-от: мотиваційного, когнітивного та функційного, за В. Кашкіним [7, 187 – 189].

Дискурсну особистість можна описати у вигляді її дискурсного портрета, що містить типові, чітко окреслені інституційні ознаки – спільні, групові й індивідуальні. До спільних відносимо ті ознаки, що презентують будь-яку особистість у педагогічному або й іншому дискурсі, як-от: усвідомлення цінностей дискурсу, знання типових стратегій і тактик, спрямованих на реалізацію інтенцій, володіння типовими мовленнєвими жанрами, невербальними засобами, простором, часом перебігу дискурсу. Групові ознаки

притаманні рольовим функціям особистості, передусім, – того, хто організовує навчання мови, професійно відповідає за його результат (викладає), і того, хто опановує наукову й навчальну інформацію, адаптовану відповідно до свого віку, розвитку психічних ознак і навчально-розвивально-виховних завдань (навчається); можлива й третя дискурсна особистість – того, хто спостерігає або імпліцитно присутній, уявний, до якого звертаються учні у своїх роботах, кого аналізують. Це ознаки, що відображають ціннісні структури в дискурсних особистостях учителів і їхніх учнів, стратегії й тактики, інтенції, своєрідні мовленнєві жанри, жести й міміку, розташування в просторі, використання часу, характерні для вчителя й учня. Індивідуальні ознаки – це власне іміджеві особливості, притаманні конкретній дискурсній особистості, що виявляються в тих самих дискурсних категоріях – ціннісних, вербальних і невербальних.

Отже, особистість у загальнонауковому розумінні містить набір певних ознак людини, які дають їй змогу презентувати себе в соціумі, у зв'язках з усім, що її оточує. Різні аспекти особистості конкретизовані певними термінами – мовна, мовленнєва, комунікативна, риторична, дискурсна особистість. Ці поняття взаємозв'язані, оскільки людина у своїй життєдіяльності переважно одночасно виявляє себе в різновидах особистості – і як мовна, і як комунікативна, і як риторична, і як дискурсна особистість.

Аналіз різних аспектів особистості доводить, що мовна особистість спрямована на знання мови; мовленнєва особистість відповідає за створення, сприймання й відтворення мовлення; комунікативна особистість підпорядковує свою поведінку умовам спілкування й поведінці інших, регулює зв'язки з іншими особистостями; риторична особистість володіє засобами активізації, аргументації, переконливості та впливовості на аудиторію; дискурсна особистість використовує різноманітні семіотичні засоби, відповідальна за вираження смислів у повідомленнях за допомогою вербальних і невербальних засобів.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі стосуватимуться розроблення методик формування дискурсної особистості в різних типах дискурсу шляхом моделювання комунікативних ситуацій.

Список використаних джерел

1. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі : монографія / Ніна Борисівна Голуб. – Черкаси : Брама-Україна, 2008. – 400 с.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устинович Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
3. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія / Світлана Яківна Єрмоленко. – К. : НДІ, 2007. – 444 с.
4. Загальна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. – 2-е вид., переробл. і доп. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
5. Зеленько А. С. Загальне мовознавство : навч. посіб. / Анатолій Степанович Зеленько. – К. : Знання, 2010. – 380 с.
6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Изд-во ЛКИ, 2010. – 264 с.
7. Кашкин В. Б. Основы теории коммуникации : Краткий курс / Вячеслав Борисович Кашкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 256 с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация : золотая серия).
8. Плотникова С. Н. Говорящий/пишущий как языковая, коммуникативная и дискурсивная личности [Електронний ресурс] / С. Н. Плотникова // Вестн. Нижневарт. гос. гуманит. ун-та. – 2008. – № 4. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/govoryaschiy-pishuschiy-kak-yazykovaya-kommunikativnaya-i-diskursivnaya-lichnost> (дата запису: 17.10.2015).
9. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах / О. М. Горошкіна, С. О. Караман, О. В. Караман та ін.; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2011. – 366 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термін. енцикл. / Олена Олександрівна Селіванова. – К. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.

11. Синельникова Л. Н. Научный концепт «Дискурсивная личность» как эпистемологическая закономерность // Наук. зап. Луган. нац. ун-ту : Наук. простір дискурсології: ретроспективно-перспективний вимір : зб. наук. пр. – Луганськ, 2011. – № 1 (33). – С. 198 – 216. – (Сер. «Філологічні науки»).

12. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / за ред. М. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2015. – 320 с.

.....

A. NIKITINA

Starobilsk

THE DISCOURSE PERSONALITY AS A LANGUAGE DIDACTIC

NOTION

In the view of linguodidactics, in the article the notion of “discourse personality” was theoretically proved in the context of such common notions as language, lingual, rhetoric personality, which reflect definite aspects in the wide sense of notion of “personality”. The author of an articles proposes the definition of such notion as “discourse personality”, points out peculiar features in structure of discourse personality, confronts with appropriate features of common notions, identifies the teacher and pupil, tutor and student with a discourse personalities, which have regulated roles in the pedagogical discourse.

Key words: *linguodidactics, discourse, lingual, language, communicative, rhetoric personality, pedagogical discourse.*

A. В. НИКИТИНА

Старобельск

ДИСКУРСИВНАЯ ЛИЧНОСТЬ КАК ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ

В статье с точки зрения лингводидактики теоретически обосновано понятие «дискурсивная личность» в контексте таких смежных понятий, как языковая, речевая, риторическая личность, отражающие определенные аспекты более широкого общенаучного понятия – «личность». Автор статьи предлагает определение понятия «дискурсивная личность», выделяет своеобразные признаки в структуре дискурсивной личности, сопоставляет с соответствующими признаками смежных понятий, определяет учителя и ученика, преподавателя и студента дискурсивными личностями, которым отведено регламентированные роли в педагогическом дискурсе.

Ключевые слова: *лингводидактика, дискурсивная, языковая, речевая, коммуникативная, риторическая личность, педагогический дискурс.*

Стаття надійшла до редакції 20 жовтня 2015 р.